

A Müncheni emlék*

(XVI. század eleje)

1. A Müncheni emlékhöz (a továbbiakban: MünchEml.) hasonlóra az eddigi nyelvemlékek között nincsen példánk. Különlegességét részben sajátos összetétele okozza: egyszerre tartalmaz egyházi és világi szövegeket. Megtalálhatók benne alapvető imádságok magyar változatai, és részét alkotja egy úgynevezett nyelvemléster is. További egyedülálló jellegzetessége – s ez ma, a beszélt nyelvi kutatások megemelkedett presztízsének korában különleges jelentőségű –, hogy az alapvetők közül is legalapvetőbb imádságokat két variációban tartalmazza: egy, a kiejtést és a beszélt nyelvi használatot tükröző formában, és egy másik, írott nyelvi változatban. Az utóbbiak a sorközben latin értelmező jellegű fordítással is elvannak látva, míg az előbbieket nem rendelkeznek ilyesmivel.

Első vizsgálódási kísérletként néhány kérdésre próbálunk – szövegegységenként – választ keresni. Páros szövegek esetében arra, hogy hogyan viszonyulnak a variánsok egymáshoz, valamint a magyar kódexekben fellelhető változatokhoz, kimutatható-e mintakövetés valamelyikkel kapcsolatban. Egyváltozatú imák esetében természetesen csak az utóbbi szempont merülhet fel. A nyelvemlésterre vonatkozóan: mi a viszony az eddig közkeletűvé vált nyelvemlésterekhez. A legnehezebb kérdés azonban kétségkívül az: mit mondanak a szövegek a nyelvemlék keletkezési körülményeiről és annak céljáról.

Maga a szövegközlés SARBAK GÁBOR tanulmányának része, a cikk lektorának javaslatára azonban – az olvasó dolgát, a mondottakhoz való kapcsolódást megkönnyítendő – a megfelelő helyeken én is megadom a szövegeket. Ezek azonban csak a csupasza magyar szövegek: nem tartalmaznak hangsúlyjeleket, kimaradtak belőlük a szövegtörlések, -javítások, az idegen nyelvű értelmezések, nem vettem figyelembe a sorbeosztásokat, a szövegek egymásba ékelődését. Így hát semmiképpen sem pótolják a jegyzetekkel ellátott kritikai szövegkiadás tanulmányozását.

2. *Pater noster*. – A MünchEml. két Miatyánkot és két Üdvözlégyet tartalmaz, mégpedig páronként összekapcsolva az imádságokat (Miatyánk – Üdvözlégy), úgy, ahogy azt szokás volt mondani.

* Előadásként elhangzott a Nyelvtudományi Intézetben, a Diakrón Körben 2004. október 26-án. Öszintén hálás vagyok Sarbak Gábornak, hogy megismertetett a nyelvemlékkel.

Az Újszövetségben a Miatyánk Máté és Lukács evangéliumában szerepel – két eltérő szövegváltozatban. Ezek összehasonlítását az alábbi táblázat segíti. A sötétebb háttérrel kiemelt szövegrészek a hiányokat-többleteket, a halványabb az egymástól eltérő megoldásokat jelzi.

	Lk. 11, 2–4:	Mt. 6, 9–13:
(1)	<i>Pater,</i>	<i>Pater noster, qui es in caelis,</i>
(2)	<i>sanctificetur nomen tuum.</i>	<i>sanctificetur nomen tuum.</i>
(3)	<i>Adveniat regnum tuum.</i>	<i>Adveniat regnum tuum.</i>
(4)		<i>Fiat voluntas tua, sicut in caelo, et in terra.</i>
(5)	<i>Panem nostrum quotidianum da nobis hodie.</i>	<i>Panem nostrum supersubstantialem da nobis hodie.</i>
(6)	<i>Et dimitte nobis peccata nostra,</i>	<i>Et dimitte nobis debita nostra,</i>
(7)	<i>siquidem et ipsi dimittimus omni debenti nobis.</i>	<i>sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.</i>
(8)	<i>Et ne nos inducas in tentationem.</i>	<i>Et ne nos inducas in tentationem;</i>
(9)		<i>sed libera nos a malo.</i>

(Latin szöveg: Biblia sacra juxta Vulgatam Clementinam. Denuo ediderunt comp-lures Scripturae Sacrae Professores Facultatis theologiae Parisiensis et Seminarii Sancti Sulpitii. Roma–Paris, 1938.)

Az ómagyar kódexek kilenc Miatyánk-szövegváltozatot tartalmaznak. Az Újszövetség-fordítások (MüncHK. és JordK.) értelemszerűen kettőt-kettőt, a többiek (PeerK., NagyszK., SzékK., ÉrsK., DebrK.) egyet-egyet. A Lk.-féle változatot a fenti latinnak teljesen megfelelő formában csak a JordK. 563 képviseli (a középmagyar fordításokban pedig egyedül a Káldi-féle). A MüncHK. Lk.-változata tartalmazza a *...noster, qui es in caelis*; és a *Fiat voluntas tua, sicut in caelo et in terra* részek fordítását is; ezeket a kódex kiadásában a magyar szöveg mellett található latin forrásszöveg mint variánsokat adja meg (68rb). Az egyéb kódexekben fellelhető változatok a Mt.-féle alapszöveget követik, az (5) sorban levő szöveget azonban a Lk.-változathoz veszik. Ennek, valamint a rákövetkező két (6, 7) sornak a fordítása esetében a megoldások meglehetősen különböznek. A NagyszK.-ben és az ÉrsK.-ben levő változatokban feltűnő az egy tagmondatnyi (7) közös hiány, valamint más sorok (6, 8) esetében is a többi variánstól egységesen elütő fordítás, ami biztosan e két kódexszöveg közvetlen összefüggésére utal.

A MüncHEml. mindkét Miatyánkja a Máté-változathoz kapcsolható, de – akár a kódexekben – az (5) jelű sor Lk.-nak megfelelő, tehát a liturgikus használatban elterjedt variánsot mutatja. A két szöveg azonban több szempontból is jelentősen különbözik. Az első, amely latin megfelelő nélküli, más hangjelölésű, mint a latinnal is ellátott második.

Mi ägänk ki wäg mēnēgbe. Sentēltesek te nebed. Iēien te orsägod. Legen te äkära-tod : mikēpen membe es fēlden. Mindēnapi generenket abiät nekenk ma : es megbozässät mi vētkenkēt. mikēpen es mi magboczätunk vētētēknek. Es ne boczäs minkēt kēsärtetre. de säbädiczmk mikēt a gonostwl Amen

My atyank ky wagh menyegbeh. zenteltesek the newed. Ýewÿen the orzagod. Leeg-hen the akaratod mykeappen menyben es feelden. My kenyerumketh mennennapnath adyad nekywnk ma. es bachaassad my nekwnk my weetykynketh mykeappen myes bo-

chatwnk nekwnk wetetteknek es neh wygh mynketh keseertetreh. dech zabatah mynketh gonoztwl. Amen.

A MünchEml.-ben levő két Pater noster hangjelölésének összehasonlítását az alábbi táblázatban szemléltetjük (a fővariánsnak tekinthető grafémák félkövérek):

Magánhangzók			Mássalhangzók		
fonéma	graféma		fonéma	graféma	
	I. vált.	II. vált.		I. vált.	II. vált.
a	ä , a	a	cs	cz , z (?)	ch
á	ä	aa	gy	g	g(h)
e	ë , e	ee (<i>feelden</i>)	j	i	y
é	ë	ee	ny	n	ny
i	i	y	s	s	s
ö	–	ew	sz	s	z-, -s-
u	w	w	ty	–	ty
ü	–	u, w	v	v- , w-	w-, -w-

Az első változat hangjelölésén az látszik, hogy az imádságot német (bajor-osztrák) anyanyelvű személy vetette papírra. Maga a szöveg erősen illabiális, *ö* és *ü* fonéma nem fordul elő benne. Többször találni mássalhangzó-rövidülést intervokális helyzetben: *Senteltesek, Mindēnapi, mikēpen* (két esetben is); szóvégi zöngétlenedést: *abiāt* [adjad], *megbozässāt*; előadódik hangcsere: *nebed* [neved]; hasonulás: *membe*; zöngésülés: *genrenket* [kenyerünket]. Ebben a szövegváltozatban nem használatos a hangérték nélküli *h*. Igen jellegzetes viszont az umlaut alkalmazása. Hogy ez csak jelölés volt-e (vö. *vg*), vagy takart-e a nyelvváltsfokok közötti közeledést is (német anyanyelvűek szempontjából és számára), nehéz megítélni. Az umlauttal ellátott magánhangzók (*a*, *e*) nyíltsági foka a német nyelvtörténet során is változott, a középfelnémet korban az *ä* nyíltság tekintetében közelített az *ē*-hez (HEINZ METTKE, *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Niemeyer Verlag, Tübingen, 2000. 34). Megléte azonban kétségtelenül német lejegyzőre vall.

A második Pater noster hangjelölése egészen más. Benne a kódexekből ismerős megoldásokat látjuk. Ebben a Miatyánkban a mássalhangzók intervokális helyzetben nem rövidülnek meg: *zenteltesek, mykeuppen* (két esetben); nincs szóvégi zöngétlenedés; általános a hangérték nélküli *h*: *the, weetkynketh, neh, menyegbeh, mynketh* (két-szer), *wygh, keseertetreh, dech*. Ha a szöveget a kódexekben található többi Miatyánk-variánsal vetjük össze, akkor az (5)-tel jelölt sor egyértelműen a NagyszK., ÉrsK. és PeerK.-nek megfelelő formában jelentkezik. (6) esetében a megegyező megoldások: MünchK./1., JordK./1. DebrK., PeerK.; (7)-nél: SzékK., DebrK. (ha a *miként* ~ *mikēppen* kötőszóhasználatot is szemponttá tesszük, egyébként még: PeerK. és JordK./1., valamint apróbb szórendcserével (*mÿes* ~ *es mü*) MünchK./1. A kevésbé variabilis sorok esetében több az egyezés, a legtöbb, csaknem teljes a PeerK. Miatyánkjával.

A MünchEml. első és második Pater nostere között azonban van egy sokkal lényegesebb különbség, mint a hangjelölési eltérések: az első Miatyánk szövege megformálása a nézve előre, a későbbi korok használatának irányába mutat. Az (5) jelű sort olyan változatban olvashatjuk benne, amely máig használatos, jöllehet ennek a megformálásnak megfelelő változat nincs a többi szövegvariáns között. Amit itt a scriptor leírt, az bizonyosan az élőbeszédben kialakult, a napi gyakorlatban alkalmazott forma volt:

Mindēnapi generenket abiāt nekenk ma (MünchEml. első változat.)

My kenyerumketh mennennapnath adyad nekywnk ma (MünchEml. második változat)

Mi tē [ti kenēzōnc felet valo kenēzēt aggad mūnekōnc ma (MünchK. 12rb)

Mū medz napi kenēzōnkēt aggad mūnekōnc ma (MünchK. 68rb)

mÿ menyēÿ kÿñerwnket aggyad nekvnk ma (JordK. 370)

mÿ kÿñerwnket naponkedÿat aggyad nekÿnk ma (JordK. 563)

MI keñerōnket mindōn napÿath aggyad nekōnc ma (NagyszK. 347)

Mÿ mÿnden napÿ Kÿñer ÿnkōt aggyad nekvnk Ez napon (SzékK. 127)

Mÿ kenyerūketh mÿnden napÿath agyad neekwnk ma (ÉrsK. 164)

Mÿ keñerōnket : naponkedied : aggyad : nekōnk : ma (DebrK. 472)

mÿ keñerōnkket naponkedÿet aggyad nekōnc ma (DebrK. 476; csupán némi helyesírási eltéréssel a 472-től)

mÿkeñerōnkōth menden napÿath aggyadh nekōnk maa (PeerK. 279)

Az első Pater noster-szöveg további olyan grammatikai jelenségeket is felmutat, amelyek az ómagyar kor folyamán egyre gyakoribbá váltak, tehát a későbbi nyelvélapotok felé mutatnak, s így okkal tehetjük fel, hogy a korabeli beszélt nyelvi használatot tükrözik. Ezek közé számíthatjuk az ige kötőhasználatot, amely a kódexváltozatokból vagy teljesen hiányzik, vagy csak elvéve fordul elő, a Pater noster első változatában viszont bőséges: *ēs megbozässät mi vētkenkēt. mikēpen ēs mi magboczātunk vētētēknek... de sãbãdiczmk mikēt a gonostwl. A gonosz előtti névelő szintén hiányzik az összes többi variánsból. Ez a változat sajátos és egyedülálló egy lexémahasználatban is: *Ēs ne boczäs minkēt kēsērtetre*; az összes többi helyen (és a MünchEml. második Pater nosterében is) a *vÿgy* áll, továbbá máig ez használatos. Okvetlenül megjegyzésre méltó még a *sãbãdiczmk* és a *zabatah* kettőssége. Az első, beszélt nyelvi változatban az *-ít* képzős ige felszólító módú alakjának mai alakja mutatkozik már, míg az archaikusabb *-oχ (ah)* változatot – a második szöveg megoldását – az írott nyelvi alakok konzerválták. A kódexvariánsok közül e tekintetben egyedül a SzékK. kivétel.*

Összefoglalásul azt állapíthatjuk meg, hogy hangjelölési, morfológiai, grammatikai, szövegformálási érvek szólnak amellett, hogy a MünchEml. első Pater noster változatában nagy valószínűséggel a kor szóbeli gyakorlatában kialakult Miatyánk áll előttünk, német anyanyelvű személy tolmácsolásában. Ettől jelentősen eltér a második változat, amely a kódexek írásbeliségéből származó szövegnek mutatkozik.

Ami a keletkezés módját illeti, minden valószínűség szerint másolt szövegekkel van dolgunk. A második szöveg íráshibái ezt többé-kevésbé bizonyossá teszik: *n ~ m* (*kenyerumket* – e szóban ráadásul a második *e* utólagos betoldás a sor fölé), *y ~ n* (*napnath*), de ha az első változatban az *abiāt* [adjad] íráshiba, akkor feltehetően itt is erre kell gondolni.

3. Ave Maria. – Az Üdvözlégy Mária általunk ismert szövegének első része Lukács evangéliumának 1,28 + 1,42 verse. Ez csak 1500 körül egészült ki a ma használatos imádság második részével, amely a jelenre és a majdani halál órájának idejére kéri Mária segítségét (Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Hrsg. KURT GALLING – PAUL SIEBECK, Tübingen, IV. Band. 1960. 764). A teljes imaszöveg hivatalos liturgikus könyvben először 1525-ben jelent meg egy Ferenc-rendi breviáriumban, Párizsban (TIMAR: ItK. 1932: 40).

A Pater nosterhez hasonlóan az Ave Maria is két változatban van meg a MünchEml.-ben. Az emlék keletkezési idejéből következik, hogy mindkét változat a mai imának csak az első (bibliai eredetű) szövegrészét tartalmazza.

Hidueslig Maria malastal tällies : vr wagion tefalet. te aldod ässoni alatoknak chësete. ë s aldod temehednek gimelcze Ιησους Χριστος αμην.

Ydwez leegh MAPIA malazthal tellyes. vr waghyon the weled. the wag aaldoth äzsonyaallatokkezeth ees aaldoth the mehednek ghymeelche Iesus Christus.

A magyar kódexekben előforduló Ave Maria szövegek három elkülönülő csoportba tartoznak. A bibliafordításokban szereplők természetesen a Biblia sorrendjét követik, tehát az 1,42-es verset külön közlik (MünchK., ÉrdyK., JordK.; – a MünchK.-ből ezenkívül még a *Benedicta tu in mulieribus* megfelelője is hiányzik.) Ezek, bár ugyanazokat a mondatokat tartalmazzák, még nem szervesültek, ezért imádságként nem tarthatjuk számon őket. A második csoport, amelyhez a MünchEml. is tartozik, a mai ima első részét foglalja magában (PeerK., GömK., KeszthK.). A harmadik egy sajátos, az imádságba Szent Annát (Mária édesanyját) is belevonó variáns. Kedvelt lehetett, mert több kódexbe is bemásolták: ilyen áll a LázK.-ben, a KazK.-ben, a LobkK.-ben és a TelK.-ben. Ezekben Lk.1,42 helyén *és áldott a te anyád, Szent Anna asszony* áll, illetőleg a TelK.-ben mindkettő: a Szent Annára vonatkozó rész Lk. 1,42 után következik (*es aldod atte mehödnc gömölče : Je fus cri fus alla : es aldod a fcent anna azon : te zeretetös anyad*). Ez utóbbi (azaz a TelK.) kivételével a többi háromban mutatkozik még egy feltűnő hasonlóság: az *Úr vagyton teveled* tagmondathoz *a te malasztod legyen én velem* tagmondatot is hozzákapsolják. Ez az azonosság közvetlen kapcsolatból, azonos forrás-szövegből keletkezhetett.

A MünchEml. két Ave Mariájának szövege, amelyek között csak kicsi és lényegtelen eltérések vannak, a PeerK.-ben levő imaszöveggel mutat egyezést. Az eltérések: valószínűsíthető, hogy a MünchEml. első szövegéből egy *vagy* kimaradt: *te aldod ässoni alatoknak chësete* – mint ahogy a második változatban a *the weled* is utólagos interlineáris betoldás. További különbség, hogy az első változatban jelölt birtokos névutós szerkezet van (*ässoni alatoknak chësete*), a másodikban jelöletlen (*äzsonyaallatokkezeth*). Ami azonban a fonéma–graféma viszonyokat, a hangjelölést illeti, az eltérések, akárcsak a Pater noster esetében, meglehetősek.

Magánhangzók			Mássalhangzók		
fonéma	graféma		fonéma	graféma	
	I. vált.	II. vált.		I. vált.	II. vált.
a	a	a	cs	cz	ch
á	a	aa	gy	g-, -g, -gi-	gh, ghÿ, -g
e	ë, e	e	k	ch	k
é	e	ee	ly	li	ly
í	ï	y	ny	ni	ny
ö	–	–	sz	s	z
u	v-	w-	v	-u-, w-	-w-, w-
			z	s	z

Az Ave Maria és a Pater noster első változatának hangjelölését összevetve feltűnik, hogy az *a*-ról eltűnnek az umlautok (az *ässoni* szó *a*-ja feletti mellékjel olvasata nem kétségtelen; lásd a szövegközlésben a megfelelő lábjegyzetet). Ez amelltt szólhat, hogy a szöveg másolással jött létre, s a másoló azt a megoldást követte, amit maga előtt látott. Ha például emlékezetből vagy diktálás után írta volna le a szövegeket, nyilván jobban

ragaszkodott volna a saját, kialakult hangjelölési gyakorlatához (ugyanaz tapasztalható a Magnificat fonéma–graféma viszonyaiban, itt szintén nem fordul elő *ä*). A németes jelleg mutatja a zöngésülés–zöngétlenedés: *tefalet, aldod* [áldott], a mássalhangzó-rövidülés intervokális helyzetben: *chësete*. Szókezdő néma *h* is előfordul: *Hidueslig* (akárcsak a Magnificat szövegében: *Heheseket*). Magánhangzó előtti (funkciótlan) szókezdő *h*-ra több nyelvmélekből is hozhatunk analógiát. Elsőként a Laskai-sorokat említjük: *hereneth* = örömet (vö.: MÁTAI, Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok 1433. Bp., 1997. 23, 100; A. MOLNÁR: NytudÉrt. 148. Bp., 2001. 9). De előfordul ez a jelenség az ÉrsK.-ben: *Halazathossaghol* (195), valamint a GömK. 8. kezénél is: *holj, hokoson, horzaklaz* [országiasz], *hotoroztatol* stb. (vö. Gömör-y-kódex 1516. Régi Magyar Kódexek 26. 122); ez utóbbi scriptor esetében szintén kimutathatók németes (bajor-osztrák) hatásra utaló jellegzetességek (vö. HAADER: Nyr. 2004: 203). A MünchEml. második Ave Maria-változata ismét csak a kódexekből megismert gyakorlatnak felel meg. Ezt a szöveget biztosan másolatnak mutatja, hogy két kifejejtett szó (*the weled*) utólagosan van betoldva a sorközbe. Figyelemre érdemes, hogy a két kimaradt szövegdarab *the weled* (a második variánsban) és *vagy* (az első variánsban) az Ave Maria szövegében igen közel esnek egymáshoz.

4. *Credo*. – A három alapvetőnek mondható hitvallás közül a MünchEml. az ún. apostoli hitvallást tartalmazza, amely ezen kívül a PeerK.-ben (280–2) és a NagyszK.-ben (319–38) olvasható még. A nicea-konstantinápolyi részletesebb megformálású *Credo* szintén a PeerK. lapjain (190–4) található meg, a szövegében egészen eltérő Athanasius-féle pedig három – datálására, illetőleg szövegeinek állapotára nézve – korainak nevezhető kéziratban (AporK., DöbrK., KulcsK.).

Hyzek jstenben mendenhato atjaban mennek eës feëldnek theremteyeben / eës yes-susben christusbem ew eghghetlენegh fyaban. my vrwnkbem ky fogattateek zenteleleklv. zyletheek zyz Maryatwl. keenzateek pontyan pylaatosnak. fezewteh hala es el themettetek zaalla poklokra harmal napon / halottay bool / felthamata / Meeneh menyegbeh ywol mendenhato atya ystennek yoogyara / ynnen leehen yewendeh yteelni eleweneketh / ees haoltakath. Hyzek zenth leeleekben kereztyen eghhaazbo / zentheknek eghghessegeben / bynnek bochanatyaban testneb felthamadasaban / ees az. erek eeletbeh Amen

A *Credo* a MünchEml. egyváltozatú szövegei közé tartozik. A PeerK. és a NagyszK. megfelelőivel való összehasonlítás azoknál illabiálisabbnak mutatja. (A szembeállítások példái a PeerK.-ből valók, mivel nincsen lényegi különbség e tekintetben a NagyszK.-szel.) Pl. *feëldnek* : *földnek*; *yewendeh* : *yowendø*; *bynnek* : *b'vñqnek*; *erek* : *orøk*; *zyletheek* : *z'wletek*.

A három szöveg között aránylag nem nagyok az eltérések. Figyelemre érdemes a MünchEml.-ben a határozóragok alkalmazása szemben a kódexekkel. Pl.: *harmad napon* : *harmadnap*; *ywol mendenhato atya ystennek yoogyara* : *yogya felol*. A szöveg zárómondatában a MünchEml. végig megtartja a *hisz* ige *vmiben* vonzatát: *Hyzek zenth leeleekben kereztyen eghhaazbo zentheknek eghghessegeben bynnek bochanatyaban testneb felthamadasaban ees az erek eeletben*. A másik két *Credo* átvált (bár nem ugyanazon a helyen) a *hisz* tárgyi vonzatára: *Hÿzek zent lelebbe kereztyen zent eghazat zenteknek eggesseget* stb. (PeerK. 282); *Hÿzøk zent leløcben · Kereztyen aña zent eghazban...* *Sentøkneec eggesseget* stb. (NagyszK. 335, 336).

A MünchEml. Credója több helyen romlott szövegnek látszik, amelynek sorozatos másolások állhatnak a háttérben. Pl. *pontyan pylaatosnak*; *ywol* ['sedet'], *leehen* [lé-szen], *testneb* [testnek]; illeszkedetlen ragok: *yessusben*, *christusbem*, *vrwnkbem*. A Szent-

lélektől ragos alaknak kétszer is nekirugaszkodott a scriptor, azonban a másodszeri kísérlet is hibás maradt. (E szó leírásával egyik nagynevű ómagyar scriptorunk, Sövényházi Márta is küzdött; vö. ÉrsK. 42.) A *fogattateek* szóalak, amelyben a *fogad* alakja és a *fogan* jelentése csúszott össze, megegyezik a PeerK.-szével (de vö. NagyszK. *fogantathek*). Ez is lehet korábbi alapszöveg(ek) közös nyoma, de mindenképpen egykori változatok meglétét mutatja. (Ehhez a kérdéshez a *halottai* szóalak kapcsán vö. A. MOLNÁR, Az apostoli hitvallás szöveg hagyományáról (*halottaiból, halottaiban*). In: Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Szerk. A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA. Debrecen, 2003. 11–34.) Egy-két szóalak nyelvjárási ejtés nyomát tükröztetheti: *eghaazbo, haoltakath*.

A Credo fonéma-graféma viszonyai az írott nyelvben szokásos, a kódexekből ismérés megfelelőseket mutatják (l. az összesített táblázatot). Gyakran használatos benne a néma *h*: *theremteyeben, zenth, felthamadasaban, themettetek* stb. A szóvégeken, magánhangzó után előforduló *h*-k megítélése kényesebb: lehetnek talán archaikus változatok jelölői (*yewendeh*), magánhangzó hosszúságra utalók (*fezewteh*), vagy egyszerűen pusztá írás-sajátságok (*meeneh* 'ascendit', *menyegbeh*). Intervokális helyzetben a mássalhangzók nem rövidülnek: *zaalla, themettetek, halottaybool, ystennek, eghhessegeben, bynnek*. A zöngétlenedés ~ zöngésülés szórványos: *felthamata*. Morfológiai megoldásaiból viszont – két kódexpárhuzamával szemben is – hiányoznak az előremutatónak nevezhető jelenségek, például egyes helyeken az igekötőhasználat: *fezewteh, hala : megfezole, meghala* (PeerK.); *megfezitteteek, meghala* (NagyszK.). Ezeknek és a többszörös íráshibáknak az alapján másolással keletkezett régies szövegnek tarthatjuk, amelyből hiányoznak a beszélt nyelvre utaló nyomok. Azt is érdemes még megjegyezni, hogy ennek az egységnek a szövegtagolójele többnyire a virgula. Mivel a többi szövegegységben ez nem így van, joggal feltételezhetők eltérő források, és a másolás mint munkamódszer. A virgula egyébként az archaikusabb szövegtagolójelek közé tartozik.

5. Magnificat. – Lukács evangéliumának 1, 46–55. verse, Mária hálaéneke; mindennap imádkozták a zsolozsmában a vecsernye részeként. Szövege így számos kódexben megtalálható magyar fordításban, némelyikben kétszer is. Ezek a következők: MünchK., Apork. 1. keze, Apork. 2. keze, DöbrK. 1., DöbrK. 2., CornK., CzechK., GömK., FestK. 1., FestK. 2., JordK., PeerK. A Magnificat szövege latinul megvan a WinklK.-ben, a töredékekre (amelyeket most nem vesszünk számba a vizsgálatnál) l. FRICK JÓZSEF, A középkori magyar himnusz-költészet. Kolozsvár, 1910. 37.

Felmagastagya asen lekem vramat Es erile asen lelkem en duesegembo istenembe mert nese asee leanjanak alatasosagat. inne mert etil fogua badugnak mednak engemet minden nemsetsegeg. Mert ten enekem nagyokat ki hatalmas es sent asee neue. Es asee ergalmassaga anemsetsektyl nemsetsegig etet feleknek Ten hatalmassagot ase karjauual : el osta akeueleket ase sinekuek elmejkbe. Heheseket betelte yokal es akasdaggakat boczata hyvsagogba Fogada israel asee gyermeket. megemlekesek asee ergalmassaganak Mikepen sola ami ajankos abrahaanak: es ase nemsetsegenek erepe.

A MünchEml. a Magnificathoz csak részben adja meg a latin megfelelőt. A szöveg elején a magyar fölé írt latin betoldások még rendszeresek, majd kb. a felétől, az 50. verstől kezdve ezek elmaradnak (egy kivétellel). Ez a tény tulajdonképpen azt is jól illusztrálja, hogy a MünchEml.-ben a Magnificat az a szövegegység, amely a beszélt és az írott nyelvi változatok között k ö z é p e n áll: hangjelölése és különféle morfológiai sajátosságai beszélt nyelvre mutatnak, ugyanakkor egyes archaikus jellemzőktől sem mentes. A szöveg

helyesírása nem kódexes helyesírás, legalábbis egyes jellegzetesebb fonéma–graféma megfelelésekben nem, viszont a Pater noster-féle umlautos magánhangzókából sem található meg benne egy sem. Feltűnő a z fonéma s jele: *alatasosságat, nese, asee* stb., ez német lejegyzőre utal ugyanúgy, mint a német kiejtést tükröző *etil, enekem, anemsetsekrjyl*. Az íráshibák ezt is másolt szövegnek mutatják. Ilyen hibák pl.: *lekem* [lelkem], *duesegembo* [üdvösségembe], *mēdnak* [mondnak], *aŷankos* [atyánkhoz], *erepe* [erekké], *sinekuek* [szíveknek], *inne* [íme]. Másolásra utal az is, hogy egy vers, Lk. 1,52 (*Deposuit potentes de sede et exaltavit humiles*) teljes egészében kimaradt a szövegből.

A MünchEml. Magnificatját a 12 kódexbelivel (a fordítási variációk bősége miatt) első lépésben szerkezeti-szörendi szempontból érdemes összevetni: vizsgálni az ige (á-lítmány), az alany, valamint a tárgy sorrendjét. További szempontok: a lexémaazonosságok, illetőleg -különbségek; vonzazonosságok, illetőleg -különbségek; jelzővel való bővítések; hibák továbbvitele. Álljanak itt mutatóban az első vers szövegpárhuzamai:

Lk. 1, 46 (*Magnificat anima mea Dominum*):
Felmagastagya asen lekem vramat (MünchEml.)
En lelkem felmagaŷtat'ta vrat (MünchK. 55ra)
En lelkem fel magasztatta vrat (AporK. 126–127)
Nageytya vrat en lelkem (AporK. 135)
En lelkem vr istent nagy'ta (DöbrK. 234–235)
Magasztall'a en lelkem vrat (DöbrK. 402–403)
 <Na> *Magasztagya en lelkem vr istent* (CornK. 51v)
Nagyéythya en lelkem vrath (CzechK. 153–155)
En lelkem fel magasztalya vr istent (GömK. 54)
Nagyéythya een lelkem wrath (FestK. 119 és 197)
Fel magaŷtall'ya en lelkem wr ŷften (JordK. 519–520)
Magasztalya en lelkem wrath (PeerK. 166)

A szórendnek a kódexváltozatokban két nagyobb csoportja van: VSO (8 kódex), illetve SVO (3 kódex), a DöbrK. 1. SOV típusú. Az igei lexémákat tekintve a (*fel*)magasztal és a *nagyít* váltakoznak egymással. A CornK. javított változata különösen figyelemre méltó. Az igehasználatot és a szerkezeti összetevők sorrendjét egymásra vetítve a MünchEml.-nek ez a verse legközelebb a JordK. megoldásához áll, de hasonlóságot mutat a DöbrK. 2. kezével, a CornK.-szel és a PeerK.-szel is. Önálló és egyedülálló változatot képvisel azonban abban, hogy névelőt használ a személyes névmási birtokos jelzős alany előtt, továbbá, hogy a tárgy birtokos személyjeles.

A MünchEml. szövegét versenként összevetve a kódexben találhatókkal – az értékelhető esetekre nézve – a megfelelések az alábbi táblázatban összegezhetők (Lk. 1,50 és 54 esetében nem volt értékelhető hasonlóság, az 52-es vers pedig hiányzik a nyelvemlékből):

Vers	MünchK	AporK.1.	AporK.2.	DöbrK.1	DöbrK.2	CornK.	CzechK.	GömK.	FestK.1.	FestK.2.	JordK.	PeerK.
Lk 1, 46					+	+					+	+
Lk 1, 47					+	+					+	
Lk 1,48						+					+	
Lk 1,49						+	+		+	+		+
Lk 1,51						+						
Lk 1,53							+					+
Lk 1,55					+	+						+

A legtöbb hasonlóság a CornK.-szel figyelhető meg. A CornK. Magnificatja egy hűsvéti prédikáció keretében jelenik meg. A szöveg elhelyezkedése így semmi támpontot nem jelent. Áruklódó azonban a scriptor, Ráskay Lea javítása a 46. versben. Eszerint előtte egy másik variáns lehetett, olyan, amelyik a *nagyít* igét használta. Ráskay ezt cserélte ki a számára megszokott(abb), a Nyulak szigeti kolostori gyakorlatban használatos szinonimára. (Egyébként e két ige párban – nyilván nyomatékosításként – együtt is állhatott: „melto es igaz hog ... egyeb zenteknek felette *fel magaztasseek meg nageytasseek*” – HorvK. 191.) A CornK. szövegvariánsa egyéb esetekben is – eltérően más kódexváltozatoktól – a napi gyakorlat folyamán kialakult sajátosságokat mutat fel. És ebben találkozunk a MünchEml.-kel. Ez utóbbiban igen feltűnő a bőséges, csaknem túlzott névelőhasználat: *asen* lekem; *asen* lelmem; *asee* leányanak; *asee* neue; *asee* ergalmassaga anemsetsektyl; *ase* karýaual; *akeueleke*th *ase* sinekuekh; *akasadaggok*; *asee* gyermeket; *asee* ergalmassaganak; *ami* aýankos; *ase* nemsetsegenek. Mint látható, személyes névmási birtokos jelző (azok közül is leggyakrabban az illabiális alakban használt E/3.) elő sem fordul névelő nélkül. A következetes egybeírás is valószínűleg az élőszóbeli egyhangsúlyos, klitizálódott használatra utal. Meglepően élőszóbeli, köznapi a 48. versben a *néz* ige használata (*mert nese asee leányanak alasatosságat*), amellyel szemben az összes kódexben a (*meg*)*tekint* járja (a JordK.-ben másolási hibából csak az igekötő van meg). Ez a szóhasználat annál is feltűnőbb, mivel egészen a mai fordításokig az ünneplésesebb stílusértékű *tekint*, *tekintetre méltat* maradt meg.

Megállapítható tehát, hogy egy szóbeliségben, napi használatban formálódott Magnificattal van dolgunk, az előttünk fekvő szöveg azonban ennek íráshibákkal megtűzdelt, másolt változata.

6. Ave sanctissima Maria

Ydwezleegh zenthseges Maria ystënneck amya menyorzaagnack azonya / paradichomack kapwya. ëz wylaagnak azonya. The wagh egh kywaaltkeppen walo tyËtha zyz. The fogadad Iesust byn neekkil. The zyled ez wylagnack theremteyeth ees megh waaltoyath. kyben nem kethelkeden. Zabadych engemeth myndengonoztwl. ees ymaagh en benemeerth.

Ydwezleegh zenthseges Maria ystënneck amya. Menyorzaagnak azonya paradichomak kapwya. ëz wilaagnak azonya. The nagh egh kywaaltkeppen walo tiËtha zyz. Tha fogadad Iesust byn neekkil. The zyled ez wylagnak theremtoyeth es meeg waaltoyath kyben nem kethólkedem. zabadych engeneeth mynden gonoztwl. ees ymaag en benemeerth

Ezt a IV. Sixtus pápának tulajdonított imádságot, amelyet a Napbaöltözött Asszony képe előtt kellett elmondani („vor dem Bilde Marias in der Sonne”), délnémet imakönyvekből három alkalommal említi F. X. HAIMERL (Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands. Karl Zink Verlag, München, 1952. 63, 93, 121). Az új szellemi áramlattal, a humanizmussal hozza kapcsolatba, s ennek az új szellemiségnek a nyomait elsősorban éppen a bencés imakönyvekből mutatja ki. Az Ave sanctissima megvan egy 1507-ből Mondseeből származó kéziratban, valamint két némileg korábbi nürnbergi imakönyvben. Az egykorúság és a bencés kötődés talán magyarázatul szolgálhat arra, hogy az alapvető imádságok mellett miért éppen ez az ima került be a MünchEml.-be, ráadásul rögtön kétszer. Szerepe lehet ebben továbbá esetleg annak is, hogy a nyelvemlék scriptora, a bencés Johannes von Grafing szoros kapcsolatban állt a humanista tudóssal, Johannes Reuchlinnal (1455–1522). Reuchlinon keresztül a szálak

viszont az ima valódi vagy vélt szerzőjéhez, IV. Sixtus pápához vezetnek el, hiszen Reuchlin egykori stuttgarti munkaadójának, Eberhard im Barte grófnak a társaságában 1482 februárjától ápriliséig – a tübingeni egyetem ügyében – éppen ennél a pápánál járt Rómában. Az Ave sanctissima mindenesetre kezdi és zárja a magyar részt, kétszer csaknem változatlan formában jelenik meg: nem mutatja fel azokat a funkcionális különbségeket, amelyeket a Pater nosterrel vagy az Ave Mariával kapcsolatban megfigyelhettünk. Magyar kódexben nem akadtam eddig ennek az imádságnak a nyomára, bár a MünchEml.-ben ránk maradt szöveg helyesírása arra utal, hogy mindenképpen meg kellett lennie. Bizonyos helyesírási jelenségek (pl. *kethelkeden* ~ *kethólkedem*, *theremteyeth* ~ *theremtoyeth*) arra utalnak, hogy a háttérben többszörös másolatok állhattak. A MünchEml. két szövegváltozata között szerkezetbeli és lexémahasználati eltérések nincsenek, ami mindenképpen közös forrásszöveget feltételez. Ezt tovább erősítik más tények is: a birtokviszonyban álló szavak fölé írt latin megfelelők felcserélt megadásai mindkétszer ugyanazonokon a helyeken: *menyorzaagnak [regina] azonya [celi]*, *wylaagnak [domina] azonya [mundi]*¹; bár egy eltérést is meg kell említeni: az első változatban a *wylagnack theremteyeth* értelmezésekor a fentiekhez hasonló módon a *wylagnack* mellé először a *creatorem* kerül, majd ezt törölve a *mundi*. A második változatban ilyesminek már nincs nyoma, a megfelelőek szabályosak. Közös alapszövegre utalnak az azonos íráshibák: *amya*, *paradichomack-paradichomak*, továbbá egy sajátos *sz*-betűforma (*ß*) a *tiszta (tíftha)* szóban. Ez a graféma – eddigi ismereteink szerint – a korai nyomtatványokban jelent meg a *zs* fonéma jeleként; bevezetése Sylvester János újításaként tartható számon. Eredzettni a Huszita Biblia mellékjeles *s* betűjéből lehet (KOROMPAY, Helyesírás-történet. In: Magyar nyelvtörténet. Szerk. KISS-PUSZTAI. Bp., 2003. 585). Hangértéke a MünchEml.-ben azonban a korai nyomtatványokkal szemben biztosan *sz*, forrása pedig feltehetően kézíratos szöveg. Használata egyetlen lexémához kapcsolódik, illetőleg a nyelvmesterben még a *diß* (= tíz) szóban alkalmazza Johannes von Grafing. Ennek a grafémának a jelenléte több kérdést is felvet. Létezhetett-e már korábban is ez a betűforma *sz* hangértékben, amelyet aztán Sylvester a *zs* jelölésre vett át? Nem lenne talán elképzelhetetlen. Összetett betűformával (*ß*) a KulcsK.-ben is találkozni (1539.), igaz, ott az *s* mássalhangzó kettőződésének (*ss*) jeleként alkalmazza Pápai Pál, a KulcsK. scriptora – esetleg éppen német hatásra, mint ahogy a nyomtatványok *ß*, *ß* betűi is német hatást feltételeznek. Archaikus-e? Ez sem zárható ki egészen. Lehet, hogy egy korábbi, tudatos *z* ~ *sz* megkülönböztetési törekvés hozta létre, nem tudott elterjedni, de zárványként egyes szavak megtartották. Morfológiai archaizmusok, amelyeket egy-egy szó tart fenn, ismeretesek a kódexekből (*mennybelöl*-típus); egyes szavak igen archaikus hangjelöléseket is sokáig megőriztek (*föld*, *völgy* változatai), talán nem elképzelhetetlen ugyanez egy bizonyos betűformával kapcsolatban sem. A szöveg sokszoros másolat volta (l. feljebb) megengedne ilyen feltételezést.

Ugyanakkor rendszerszerű eltérések is mutatkoznak – ha csekélyek is – a két Ave sanctissima-változat között: a *-nak* ragban az első változatok *ck*-ja helyén a másodikban *k* áll: *paradichomak*, *wylagnak*. Az *i* hangértékű *y*-t a második változat egyes esetekben *i*-re cseréli: *wilaagnak*, *neekkil*. Azt is meg kell azonban mondani, hogy a szerző e cserében ingadozik (van *wylagnak* is), továbbá, hogy az első szövegben is előfordul az *i* jelölés (*paradichomack*). Az Ave sanctissimát, főleg annak második változatát sem kerülük el az íráshibák: *nagh* [=vagy], s esetleg ide számítható még egy-két olyan *e* ~ *a* cseré, ahol nem feltételezhető ennek kiejtési háttere: *Tha*, *kywaaltkeppan*.

Az egymástól csak kis mértékben eltérő szövegvariánsok hangjelölése az ómagyar kódexből ismerős megoldásokat mutatja. Élőbeszédbeli kiejtés nyomait nem viselik magukon.

¹ Erre a jelenségre a cikk lektora, MÁTAI MÁRIA hívta fel a figyelmet.

7. A nyelvemester. – Johannes von Grafing nyelvemesterét a nagyjából korabeli hasonló műfajú nyelvemlékekkel összevetve érdemes vizsgálni. Ezekből elsősorban Rothenburgi János deák magyar nyelvemestere (1418–1422 között; kiadásai: JAKUBOVICH–PAIS, ÓMOLV. 282–4 és MOLNÁR–SIMON, Magyar nyelvemlékek 64–6), valamint az Ábel-féle szójegyzék (a 15. század végére datálva; kiadása: SIMONYI: NyK. 31. 1901: 225–7) kínál összehasonlítási alapot. A háromból pedig némileg a nyelvemesterek közös tulajdonságairól is megállapítható egy-két jellemző.

Elässer michoron iesek maiarorsagwo hallam ninz tschen wor. Mit cheres. Nem schemit. Mit äkärs. schemit. akemet hol walal. Èghäsät. Choä megt. a wärba. tucz sci niematul. mariarul. tudok Nemtudok Güzin. Schok een tudok. Mit mundas. mit mund. Nem eartum. eartudi. halodi. halom. haläm [vel] hälotam. madion. madion ne. mischoda. kischoda. mischoda es. hog ênek nëbë. äkärs ennia. äkäratok inun. akarorok. gützin schok. wagiok. wag. wacion. wagiuk. Maiär. niemat. thërek. kiräl. vr. solgat Barät. paph. Hideck nap. wacion ma. Jo. Jol. gonos. naig. giczin. Nap. hold. menbe. lo. ember. ginir. wor.

hesam orodban Bábät sëgi orodban Zoki niemat megsärtat tegëdet Zoki maiar wolbudes egi wack

ëg. gettë. härüm nëg. ët. hat. het. nüincz. gilentz. di. disenëg. disengettë. es. hus. härmicz. neguen. ëtuen. hatuen. hetuen. nuinczuen. [vel] säs nuincz. gilenczwen [vel] säsgilencz husch Sä. sä hat. ësär. ësäret.

Mindhárom nyelvemestert egy-egy anyakódex üresen álló lapjain helyezték el. Rothenburgi János a magáét egy latin grammatikai tankönyvbe jegyezte be, Johannes von Grafing két görög mű közé, az Ábel-féle szójegyzékről pedig tudjuk, hogy a vatikáni levéltár egyik (közelebről meg nem határozott) kéziratából való. Írásképét csak az első kettőnek ismerjük, ezek elég kuszáak, írástükrőről, sorbeosztásról nemigen lehet beszélni. Egyszerű használati szövegekről van szó, s ezt a külső alak is mutatja.

Az Ábel-féle és a most vizsgált nyelvemester közös sajátága, hogy utalnak a nyelvre: *Parlare Ungharo* áll az Ábel-szójegyzék elején, Johannes von Grafing pedig az első ima előtt utal arra, hogy magyar szövegek következnek: *hungaricum*, majd a következő lap tetején, az első Miatyánk előtt bővebben megismétli: *Een akarok olvasni. hog? vëg. hungaricum*.

A három emlék a következő általánosságokban egyezik: mondatállományuk általában kérdő és felszólító mondatokat tartalmaz (ami nem jelenti azt, hogy a kijelentő mondatok hiányoznának). A kérdőkkel az elemi kérdéseket lehet feltenni: *mit mondasz?, mi ez?, ennek mi a neve?, kié ez?, honnét jössz?, hova mész?, mit kérsz?, mit akarsz?* és hasonlók. Ezeket több esetben a feleletek is követik. A felszólító mondatok az evéssel, ivással, egyéb testi szükségletekkel való ellátásra vonatkoznak (köztük a nemi étellel kapcsolatosak is elég alaposan képviselve vannak): *Kulcsár, adj te kenyér!, Adj te bort!, Szakács, adj te húst!, Asszony, mossad ingemet!, Gyere, aludjunk el!, Tedd be az ablakot!, Eredj ki! Eredj hamar!* stb. Mivel az ilyen jellegű felszólító mondatokból az Ábel-féle és a János deák-féle nyelvemesterben elég sok van, feltűnik, hogy az efféle, a mindennapi életvitellel kapcsolatos felszólítások Johannes von Grafing nyelvemesteréből teljességgel hiányoznak. A szerzeteseknek feltehetően nem kellett megküzdeniük a világi elszállásolás jelentette nehézségekkel. Az ő szövegében viszont – ellentétben a másik kettővel – egy többszörösen összetett mondat is található, rögtön a nyelvemester elején: *Elässer michoron iesek maiarorsagwo hallam ninz tschen wor* (latin megfelelővel ellátva: *primum quando veni in hungaricum regnum audivi nec adest vinum*). Szó szerkezetek elősorolása sem János deák, sem Johannes von Grafing szövegére nem jellemzők, az

Ábel-félében azonban vannak határozósak és jelzősek is, ilyesfélék: *otthon van, kinn van, szép leány, szép asszony, kisdéd ember, te neved* stb. A lexémaállományban, amelyet e nyelvmenterek felsorakoztatnak, közösnek nevezhetők az emberek közti viszonyokra utaló megnevezések, de a tényleges szóanyagban megint eltérések vannak Johannes von Grafing és a másik kettő között. Itt: *király, úr, szolgál* (ez utóbbi tárgyasetben vagy E/2. birtokos személyjeles alakban áll, ha a *d* zöngétlenedését feltételezzük), *barát, pap*; a másik kettőnél közös: *apa, anya*; Rothenburgi Jánosnál (ahol ez a szóanyag a leggazdagabb) még: *asszony, leány, legény, szolgál, húga, rér* is. Nála a további fogalomkörök: étel- és italnevek (*leves, kenyér, víz, sajt*); öltözkénevek (*köntös, palást, nadrág, saru, öv, ing*); fegyvernevek (*tőr, szekernye, kard, szúcsa, gereblye*); egyéb (*toll, fa, fal, grádics*). Az Ábel-féle szójegyzékben a fémek vannak részletesen képviselve (*ezüst, ólom, réz, bádog, arany dukát*). A Johannes von Grafing-féle szóanyag nem ennyire gyakorlatias. A fent említett főneveken kívül tartalmaz népneveket (*magyar, német, török*), égitestek megnevezéseit (*nap, hold, menny*), valamint egészen alapvető fogalmakat: *ló, ember, kenyér, bor* (az utóbbi kettő a misézéshez is szükséges kellék, esetleg nem csak mint elsődleges szükségletet jegyezhet fel). Ugyanakkor feltűnő nála a melléknevek meglehetősen képviselése: *kicsiny* (több értelmezéssel is: 'parvum', 'modicum'), *jó, jól* [határozószó], *gonosz, nagy, sok*. Megtaláljuk a létige csaknem teljes paradigmáját, valamint múlt idők megkülönböztetését (*halám vel hālotam*). Ez igen figyelemre méltó, mert a *-t* jeles múltnak az élőbeszédben, az *-ál/-é* jelesnek pedig elbeszélésekben, az írott nyelvben (a nem szemtanúság érzékeltetésére) volt nagyobb szerepe, miközben mindkét múlt időnek egyazon latin megfelelője van (E. ABAFFY, Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: Areális nyelvészeti tanulmányok. Bp., 1983. 149–50). Ilyesminek a másik két nyelvmenterben nyoma sincs. Megjegyzendő még a kettős értelmezések, pl. *Nap. dies vel sol*. Mindebből egy tudományokban, grammatikában jártasabb emberre lehet következtetni. Az egyházas jellegre már az eddig előkerülő lexémaállomány is utalt, ezt tovább erősítik a kérdésekre adott feleletek is: *hol walál. ... Eghäsät. ... Choä megt. ... a wārba*. Vagy: *Mit äkärs. akemet* [= a könyvet]. (A *v* kiesésre számos példa van: vö. *ken-hordozonk 'librarii'* (SermDom. 2: 586); *solthar kennek kezepeben* (KeszthK. 451); *kenyben* (ÉrdyK. 9; ÉrsK. 176, 187); stb.) A válaszok tartalmát csak azért érdemes hangsúlyozni, mert János deáknál a *hol urad?* kérdésre a válasz obszcén kifejezés. Az ilyesfajta kifejezések amúgy is tág teret kapnak akár az Ábel-féle szójegyzékben, akár Rothenburgi Jánosnál. Johannes von Grafing nyelvmenterének „erőteljes vonulata” más jellegű, nemzeti villongásokat ölt nyelvi formába: *Zoki niemat megsärtat tégédet, Zoki mair wolbudes egi wack*. Ezek mellett nem latin, hanem német értelmezés van – igaz, tele törlésekkel.

Jelentős teret kap Johannes von Grafingnál a számok felsorolása. 1–12-ig, majd tízesenként százig, valamint az ezer. Ennél sokkal részletesebb azonban ez a felsorolás az Ábel-szójegyzékben. A terjedelmi eltéréseken, továbbá a lejegyzők anyanyelvi különbségei okozta jelentős hangjelölési eltéréseken túl érdekes jelenség, hogy mindkét számsorban a nyolcvan és a kilencven körül keletkeznek zavarok. Johannes von Grafingnál: *hetuen [70]. nuinzuen. [80] vel säs nuinz. gilenzwen [90] vel säsgilenz*; az Ábel-szójegyzékben a tízesek között a 70 *ethuem* után 80 *gnalsase*, 90 *chilensase*, 100 *tisase* áll. De az egyesek felsorolásakor sincs másként: a hetvenkilenc után a nyolcszáz, nyolcszázegy stb. következnek.

E három nyelvmenter mindegyikének hangjelölése magán viseli lejegyzője anyanyelvének nyomait. Az Ábel-félében a magyar fonémák megjelenítései olaszos hatást mutatnak (csak egy példa: *gnalsase* [nyolcszáz], a továbbiakra l. SIMONYI i. h.). Rothenburgi János deák és Johannes von Grafing német hallás alapján írta le a szöveget. Ugyan-

azon magyar szó olaszos és németes jelölésmódjára: *nem ce ~ ninz tschen; nem siomict ~ Nem schemit*. A lejegyzések idejének, az ómagyar kornak megfelelően a hallott szavak, kifejezések (egységes változat nem lévén) természetesen valamilyen nyelvjárási változatot tükröznek. A kérdő partikula elég egységesen *i* alakban jelenik meg: *tucz sci, halodi, eartudi* (Johannes von Grafing-féle), *ytali, bastalj, yatali* (Ábel-féle). Az elemzők egységesen megjegyzik a zártabb magánhangzó-használatot (vö. SIMONYI i. m. 223, ill. MOLNÁR–SIMON i. m. 66). Erre a MünchEml.-ben is van példa: *mundas, mund*. Szinte minden elemző kitér az *a ~ e* cserékre: „a magyar alsó nyelvvállású labiális *a* helyén gyakran ír *e* betűt, ezzel valószínűleg a magyar *a* mély hangzását, a német *a*-tól eltérő voltát akarja jelölni.” (MOLNÁR–SIMON i. m. 66); „jelölte [...] a nyílt *e*-t sokszor *a*-val” (SIMONYI i. m. 225). Ez Johannes von Grafing esetében is előfordul: *Elässer, Bábät segi, niematul, ennia, esär* (1. még a többi szövegek hangjelölését is).

A hangjelölésből csak a jellegzetesebb eseteket hozom fel, pontos fonéma–graféma megfeleléseket amúgy is nehéz lenne megadni. Kérdéses, hogy amit hallott, milyen változatban (labiális, illabiális, nyíltabb, zártabb stb.) hallotta, milyen fonémaként realizálta, s ennek – német mivoltából adódóan – milyen grafémát szánt. Nem valószínű például, hogy a veláris hangrendű *nyolc* három esetből egyszer előforduló *nüincz* változatában az első magánhangzót az *ü*-höz kellene számítani – jöllehet egy másik előforduláskor az utótag a magyarral ellentétben palatális: *nuinczuen*. Többször inkább csak a hanghelyettesítéseket lehet megadni: *Maiär, maiarorsagwo* [Magyarországba], *wor* [bor], *nebe* [neve], *wack* [bak], *kischoda, mischoda* stb. Magánhangzók esetében mindez (a fent említettek miatt) még kétségesebb. (Hasonló jelenségekre, zöngés–zöngétlen párok előkerülésére l. MOLNÁR–SIMON i. m. 66 is.)

Magánhangzók		Mássalhangzók	
fonéma	graféma	fonéma	graféma
a	ä, a	c, cc	czsc (<i>tucz sci</i>), z (<i>zoki</i>), cz (<i>nuincz, harmicz</i>), tz (<i>gilentz</i>)
á	á (ha nem hangsúlyt jelez: <i>walal, maiarorsagwo</i>), ä (<i>wärba</i>)	cs	ztsch (<i>ninz tschen</i>), z (<i>Güzin</i>), sch (<i>mischoda, kischoda</i>)
e, ē	e, ä, ë	gy	g (<i>eghäsät, hog vag, eg</i>), di (<i>madion</i>), gi (<i>wagiok, egi</i>), ig (<i>naig</i>)
é	e, ie, ea (<i>eartum, eartudi</i>), ee (<i>een</i>)	h	c (<i>choä</i>), hangérték nélkül is: <i>paph</i>
o	o, u	j	i
u	v (<i>vr</i>)	k	k (<i>kischoda, iesek</i>), ch (<i>cheres, michoron</i>), ck (<i>wack</i>)
ü	ü (<i>güzin</i>)	ny	n (<i>ginir</i>)
		s	sch
		sz	s, -ſ (<i>diſ</i>)
		v	w, -u- (<i>neguen, hatuen</i>)
		z	s (<i>es</i>) (?)

A sokféle megoldás a *g* fonéma megfeleléseiben inkább arra utal, hogy különböző írásképek lehettek a scriptor előtt (*di, gi, g*). A ’magyar’ szó leírásakor viszont egyiket

sem alkalmazta, hanem hanghelyettesítéssel *i*-t írt. A szitkozódós mondatnál a létigében 'vagy'-ként a *wol*-t találjuk, holott korábban a létige paradigmatajainak felsorolásakor a *di*, illetve *g*, *gi* betűjeleket használta. Ezért esetleg az tehető fel, hogy e két esetben – minta nélkül – a saját kútfőjéből kereste a megoldást. Másolási hibának tűnnek: *mariarul* [magyarul] *inun*, *akarorok*, *wagiuk*, *madion* [vagyon] kétszer is, *meht* [mégy] stb.

Egyéb, a lejegyző/másoló anyanyelvéről áruklódó jelenségek a nyelvmesterből. – Mássalhangzó rövidülés hangzóközi helyzetben: *schemit*, *halodi*, *halom*, *haläm*, *hälotam*. – Zöngétlenedés – zöngésülés: *hideck nap*, *ginir*, *gettë*, *gilentz*, *diß*, *disenëg*, *säsgilencz* stb. – Hanghelyettesítések: *v ~ b* a *név* szóval kapcsolatban (erre már a Pater nosterben is volt példa); *cs ~ s*: *kischoda*, *mischoda*. – Alapalak helyett raggal vagy jellel ellátott alak jelenik meg: *solgat* [szolgát ~ szolgád] 'servus' (hasonló, bár törölt *t*-re Rothenburgi Jánosnál is van példa: *appa(t)*). – Szórendi jellegzetességek: *madion ne* [vagyon nem] 'ist nit vorhanten', *Schok een tudok* 'vil ich kan', *Zoki maiar wolbudes egi wack*. – Ugyanaz a kérdés megjelenik Rothenburgi Jánosnál (*Ennec minewe* 'quomodo est nomen huic?') és Johannes von Grafingnál is: *hog ënek nëbë* 'quod huic nomen'. Ez utóbbinak a kérdőszóhasználatára hathatott a német minta: 'wie ist sein Name'.

Az értelmezések többnyire latinok. Ez alól csak néhány kivétel van (l. a szórendi jellegzetességeknél). Ezek a németül értelmezett szövegek azt a gyanút is kelthetik, mintha betoldások lennének egy, már korábban írásba foglalt változatba.

Johannes von Grafing nyelvmestere a magyar szótörténeti kutatás számára is tartalmaz néhány új adatot. Ha a *iesek* olvasat kétségtelen, akkor ez új alakváltozat, A *coki* pedig korábbi az eddigi dokumentált előfordulásoknál (vö. EWUng. *co* alatt). Egyébként ennek az eredetileg kutyauzó, de személy kiutasítására is alkalmazott indulatszónak a használata nem lehetett ritka. A *ki*-n kívül egyéb utótagokkal is előfordul (vö. GALLASY: TNYt. II/1: 839, 843, 848): *cobe*, *cofel* és *cotova* is (*Co tova*, te bakszar, ne zúgolódjál; Heltai: Száz fabula, a 70. fabulában).

8. Összehasonlító hangjelölési táblázatok

A) Írott („kódexes”) változatok:

Magánhangzók				
fonéma	grafémák			
	Pater noster	Ave Maria	Credo	Ave sanctissima
á ²	aa	aa	aa	aa
é ²	ee	ee	ee	ee
i	y	y	y, i	y, i
ó ²			oo	
ö (ő)	ew	–	– (ew)	o, ó
u	w	v-	-u-, v, -w-	w
ü	u, w	–	v	–

² Itt csak az van dokumentálva, ha esetenként külön jele is van a hosszú magánhangzónak, természetesen a rövid magánhangzó jele is jelöl(het)i.

Magánhangzók				
fonéma	grafémák			
	Pater noster	Ave Maria	Credo	Ave sanctissima
cs	ch	ch	ch	ch
gy	g(h)	g(h), ghÿ, g	gh	gh
j	y		y	y
ny	ny	ny	ny	ny
s	s	s	s	s
sz	z-, -s-	z	z, s (névben)	z, ß
ty	ty		ty	
v	w	w	w	w
k	k	k	k	ck, k
ly		ly		
z		z	z	z
néma h	th, szóvégen (ch is: <i>dech</i>), gh	th, gh (?)	th, szóvégen, gh (?)	th

B) Beszéltnyelvre utaló változatok (a Magnificat tkp. a kettő között áll, ezt jelzi a sötétített háttér):

Magánhangzók				
fonéma	grafémák			
	Pater noster	Ave Maria	Nyelvekmester	Magnificat
a ~ á	ä, a	a	ä, a	ä
e	ë, e	ë, e	e, ë, ä	e
é	ë	e	e, ie, ea, ee	e
i	i	i	i	i (ÿ)
o	o	o	o, u	o
ö	–	–		–
u	w	v-	u, v-	v
ü	–	–	ü (<i>güzin</i>)	ÿ (?)

Mássalhangzók				
fonéma	grafémák			
	Pater noster	Ave Maria	Nyelvekmester	Magnificat
c (cc)			z, cz, tz, (czsc)	
cs	cz, z (?)	cz	ztsch, z, sch	cz
gy	g	g, gi	g, di, gi, ig	gy, g
j	i	i	i	ÿ
ny	n	ni	n	ny
s	s	s	sch	s
sz	s	s	s, ß	s
v	v, w	-u-, w	w, -u-	u, v
k	k	ch	k, ch, ck	k
ly		li		l (?)
z		s	(?)	s
h		h	ch, h	szóeleji

9. Összefoglaló megjegyzések. – A MünchEml. párosan és egyedül előforduló szövegegységekből áll. Két, egymástól lényegesen eltérő variációban tartalmazza a Miatyánkot és az Üdvözlégymáriát. Az alapvető imádságoknak ebben a dupla megjelenítésében tudatosságot kereshetünk. A Pater noster első változatát megelőzi ugyanis egy bejegyzés, amely így szól: *Een akarok olvasni. hog? jg.* Ne feledjük, ez nem az első szövegegysége a magyar vendégszövegnek, hiszen az az Ave sanctissima! Ez a scriptori megjegyzés arra való határozott utalás, hogy ami ezután következik, az hangzó szöveggént, szinte korabeli fonetikai átírásként működik a szövegalkotó számára. Megjegyzendő, hogy ehelyt található a nyelvemlék egyetlen kérdőjele (amelynek formája egyébként olyan, mint amelyet a Guary-kódexből ismerünk), holott a nyelvemesterben előkerülő kérdések is alkalmat szolgáltathattak volna e mondatzáró írásjel kitételére. Feltehető azonban, hogy ott az előzmény nem tartalmazott kérdőjelet. A kódexek szövegtagolásának áttekintő vizsgálatából az is ismeretes, hogy az ómagyarban meglehetősen takarékosan bántak a kérdőjelek kitételével (vö. KESZLER, Írásjeltan. Bp., 2004. 120). Ez a scriptori bejegyzés, amely minden valószínűség szerint nem támaszkodik előzményre, elárulja az intonációjelölés fontosságát a német scriptor, Johannes von Grafing számára. Mint ahogy a hangsúlyjelölésnek is jelentős szerep jut, de csak is a beszélt nyelvnek számító szövegegységek esetében: ezért csupán a Pater noster – Ave Maria első blokkjában, valamint a Nyelvemesterben találunk a szavak vagy versek fölött a hangsúly helyét érzékeltető vesszőket.

Világos és tudatos szembeállítás regisztrálható tehát a két leghasználatosabb, az úzusban egymással összetartozó imák párosainak esetében: elsőként állnak a mindennapi használatban kiszorított, beszélt nyelvi változatok, erre következnek a kódexelőzményekre támaszkodó, írott nyelvi variánsok. A hangjelölési, morfológiai érvekről feljebb már esett szó.

Kétszer fordul elő, mintegy bekeretezi a magyar vendégszöveget az Ave sanctissima Maria. Használhatósága nyilván meg sem közelíthette a Miatyánk–Üdvözlégymáriát. Nem is utal egyik variánsa sem beszélt nyelvi háttérre, a két szövegváltozat eltérései lényegtelenek. Sok élőnyelvi vonást hordoz viszont (hangjelölésbeli és morfológiai megoldásaiban egyaránt) a zsolozsma részeként naponta mondott Magnificat. A Credo ezzel szemben írott nyelvi háttérű, régies, és számos íráshibával van lemásolva. Azt is érdemes megemlíteni, hogy az összes ómagyar kódex közül a PeerK. az, amelyben a Pater noster–Ave Maria–Credo együttesen fordul elő, és hogy a szövegpárhuzamok megoldásait tekintve is sok az érintkezési pont e kódex és a MünchEml. megfelelő szövegegységei között.

A nyelvemester – funkciója miatt – csakis az élőbeszédet tükrözheti. A MünchEml.-nek ebben a szövegegységében érvényesül leginkább az „Írj, ahogyan beszélsz” arisztotelészi elve: a német füllel hallott magyar kiejtés megfelelő visszaadásának vívódásait látjuk. Összvetve Johannes von Grafing nyelvemlétét egyéb nyelvemlerekkel, különösen szemléletes ugyanazoknak a magyar kifejezéseknek olasz és német anyanyelvi bázisból való megragadása, és a megoldások különbségei. A nyelvemester szóanyaga és kifejezőkészlete – főleg az ismert korabeliekhez képest – egyházas jellegű. Az élőnyelviség ellenére azt kell azonban mondanunk, hogy a szöveg íráshibái arra utalnak, hogy legalább egy része másolásból ered. Erre utalnak a $w \sim m$, $v \sim n$ tévesztések, az n és az m összekeverése, és egyéb hibák is (l. feljebb).

És végül: az egyes szövegemlékek vizsgálatának ahhoz a nehéz – nem nyelvi – kérdéshez is segítséget kellene nyújtania: mi célból keletkezhetett a MünchEml.? Két lehetőséget vehetünk számba.

1. Nyelvtanulási célzattal. A nyelvemlék olyan imádságokat tartalmaz, amelyeknek emlékezetből való elsajátítása a korabeli iskoláztatás gyakorlatának megfelelően még az

alacsonyabb fokú oktatást képviselő plébániai iskolákban is kötelező volt. A nyelvemlék írója és tulajdonosa, Johannes von Grafing az alapvető klerikusi ismereteknél jóval magasabb fokú iskolázottsággal rendelkezett, az idegen nyelv tanulásakor azonban – szintén a kor gyakorlatának megfelelően – segítségül vehette az alapvető tananyagot – amelyre egyébként mint egyházi embernek szüksége is lehetett –, s ehhez adta hozzá a nyelvmesterben a mindennapi életben való eligazodást lehetővé tevő szó- és kifejezéskincs egy részét. Azt sem lehet kizárni, hogy a nyelvtanulási szándék háttérben magyarországi, esetleg közép-európai utazás terve állhatott. Johannes von Grafingot – aki a délnémet nyelvterületen is sok helyen megfordult, Bécsben is járt –, akár rendje is megbízhatta utazással járó küldetéssel. A *török* népnév említése (a magyar és a német mellett harmadikként) azt mutatja, hogy a nyelvemlék scriptora számára ennek fontossága volt: Magyarország már törökökkel is találkozhatott. Az 1516-ban keletkezett, tehát nagyjából gyakorúnak tekinthető Gömör-kódexben több helyen is előfordulnak a török veszélyre való utalások: *hýzzem hogý ez gonoz poganoktul ... ez ew edes fya ihüs meg ment mynd feýenkent* (39), *zabadeých meg mynket mynd feýenkent az gonoz te wreýkkekt wl* (43). E vonatkozásban is rendkívül fontos az a tény, hogy a kódexben – a magyar vendégszövegen kívül, s annak környezetében – egyéb nyelveknek: töröknek, lengyelnek, cigánynak a vendégszövegei is helyet kaptak. A török szöveg (115 recto) a magyarhoz hasonlóan egyházi szövegeket (Miatyánk, Üdvözlégy, Credo és zsolozsmázáskor használt versus és rezponzorium), valamint latin értelmezéssel kísért nyelvmestert tartalmaz. Liturgikus szövegek jelenléte törökül meglepőnek tűnik, de ez is utalhat éppen arra, amire a *török* népnév említése, hogy a Magyarországon való nyelvi boldoguláshoz a magyar és török nyelv hasonló módon volt szükséges. Lehetséges, hogy a 113 verso alsó negyedében is török szöveg áll, ez azonban még nincs azonosítva. A 33 sornyi lengyel szöveg (114 recto) nem liturgikus, hanem nyelvmester jellegű, többek között számokat, latin értelmezéssel nyelvtudásra utaló mondatokat stb. tartalmaz: pl. *nescio bohemicum, scis teutonicum, ego modicum scio loqui polonice, teutonice, bohemice* stb. Az alig több mint tíz sornyi cigány nyelvű szöveg (114 recto) is nyelvmester jellegű, latin értelmezésekkel ellátva, pl. *volumus libenter bibere vinum; da mihi pecuniam* (vö. mindezekre SARBÁK GÁBOR cikkét). A kódexben 21 sornyi francia vendégszöveg is van, amely azonban elhelyezését tekintve is elválik az eddig tárgyaltaktól. A szokásos imákat, valamint a Tízparancsolatot tartalmazza, nem áll mellette latin (vagy más nyelvű) értelmezés, lejegyzője francia anyanyelvű személynek látszik, nem tartozik tehát a Johannes von Grafing által beírt vendégszövegek közé.

2. A másik feltevéshez az adja az alapot, hogy az anyakódex döntően grammatikai jellegű szövegeket tartalmaz, másolóját tehát láthatóan foglalkoztatták az effajta kérdések. Ha a magyar szövegeken az látszik, hogy másolatok, mégpedig – a hibákból kikövetkeztethetően – néha olyan másolóra vallanak, aki talán nem is értette egészen, hogy mit másol magyarul, tudni róla viszont, hogy tudományosan képzett, a korabeli élvonalba tartozó szerzetes volt, nem elképzelhetetlen az a feltevés sem, hogy a több (tipológiai szempontból is eltérő) nyelvet összehasonlító írta be a magyar, lengyel, cigány, török szövegeket. A beszélt és írott nyelvi változatok megkülönböztetése a magyarban szintén utalhat tudományos megközelítésmódra. De ilyesmire lehet gondolni az *orodban* kétszeri előfordulása kapcsán is, ahol az egyik előfordulás fölül a *nasen auf* értelmezés került – érzékeltetve, hol a rag helye a magyarban. A másik értelmezés németes: *auf dy nasen*.

Mindenképpen rendkívül fontos lenne a nem magyar vendégszövegek nyelvi állapotát feltérképezni, megismerni a korabeli, adott élőnyelvhöz való viszonyukat, másolat vagy eredeti voltak. E részletes vizsgálat eredményeinek alapján talán határozottabban lehet majd állást foglalni a vendégszövegek beírásának céljáról.

Akár ez, akár az azonban a magyar vendégszöveg keletkezésének oka, a nyelvtörténet szempontjából nagy nyereség ez az újonnan felfedezett szövegegyüttes. Szemléletesen mutatja ugyanis azt, amit a nyelvi változásokkal kapcsolatban nem lehet eléggé hangsúlyozni: minden változás a mindennapi nyelvhasználatban/nyelvhasználatból indul, csak ennek a használatnak a részleteiről – korai korokra nézve – az írásos megjelenítés konzervatív jellege miatt nehezebben szerezhettünk tudomást. Ez a nehézség hátródott el (egy nem magyar anyanyelvű lejegyző jóvoltából) néhány kis szöveg erejéig e nyelvemlékben, mutatványt adva az egy időben létező beszélt és írott nyelvi szöveg, újítás és hagyománykövetés kettősségéből.

HAADER LEA

The Munich Heritage

This paper is a continuation of Gábor Sarbak's above. As a first attempt to analyse the Munich Heritage, discovered in the National Library of Bavaria, it tries to find answers to the following questions. In the case of paired texts, the author tries to find out how the variants are related to one another, as well as to other variants found in Hungarian codices; and whether the former can be shown to follow the pattern of some of the latter. (In the case of single-variant prayers, it is obviously only the second point that can be investigated.) With respect to the language teaching material, what is at issue is its relation to similar materials known so far. The thorniest issue, however, is what the texts reveal with respect to the circumstances among which the language record came into being and its aims. A special merit of this text is that features of written vs. spoken language can be studied with the help of the variant prayers.

LEA HAADER